



A Comparative Study of the Views of Shiite and Sunni Exegetes on How the Purpose of Creation is Actualized in Verse 56 of al-Ḍariyat

Mahdi Rahmati* | Fatema Haji Akbari**

Received: 2021/11/12 | Correction: 2022/3/16 | Accepted: 2022/6/12 | Published: 2022/12/21

Abstract

The issue of the purpose of creation in verse 56 of the chapter of al-Ḍariyat is one of the issues regarding which numerous interpretations have been made. The present research, through the collection of library data, a descriptive-analytic and comparative processing method of Shiite and Sunni exegesis, considers the root of this difference in understanding lies upon the difference in the schools and exegetic approaches of the exegetes. This is a finding based on which, one can assess the views of the exegetes in three groups: the first, considers only the believers among the jinn and men to be the addressees of the verse and as such, they do not see any problem with the verse. The second group, considering the central purpose of the letter lām in the word liyaʿbudūn, does not subject the verse to any kind of belief-related discussion whereas the third group, by considering the address of the verse to be general and the problem of the purpose of creation not being realized regarding those who rebel against the Thiqalayn (the two weighty objects, i.e., the Quran and the Ahlulbayt of the Holy Prophet) seeks to solve the semantic complication that has arisen regarding divine actions. Among them, some have sought to eliminate this problem through credible efforts while another group has freed itself from the proposed theoretical problem through a contemporary approach and considering the doctrine of worship as being redemptive and by regarding worship as desirable and its important role in the strengthening of faith, they have considered the salvation of the addressees in the two worlds (this and the next) to be God's intent from this revelatory proposition.



Keywords: creation, purpose, worship, Quran, comparative exegesis.

* Academic staff member and assistant prof., Quran and Hadith Sciences, Gonbad Kavous, Gunbad-e Kavus, Iran | rahmati@gonbad.ac.ir

** Assistant Prof., Quran and Hadith Sciences Department, Kosar University, Bojnurd, Iran | f.hajiakbari@kub.ac.ir

■ Rahmati, M; Haji Akbari, F. (2022) A Comparative Study of the Views of Shiite and Sunni Exegetes on How the Purpose of Creation is Actualized in Verse 56 of al-Ḍariyat. *Comparative Interpretation Research*, 8 (16) 309-335. Doi: 10.22091/PTT.2022.8448.2135.

بررسی تطبیقی دیدگاه مفسران فریقین در چگونگی تحقق هدف از خلقت در آیه ۵۶ سوره ذاریات

سیدمهدی رحمتی* | فاطمه حاجی اکبری**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۱ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۲ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۳۰

چکیده

مسئله هدف آفرینش در آیه ۵۶ سوره ذاریات، یکی از مسائلی است که تفاسیر متعددی درباره آن انجام شده است. پژوهش حاضر، با جمع آوری داده‌های کتابخانه‌ای و روش پردازش توصیفی - تحلیلی و تطبیقی تفاسیر فریقین، بنیان این دگرگونی برداشت را اختلاف مدارس و رویکرد تفسیری مفسران قلمداد کرده است. یافته‌ای که بر اساس آن می‌توان آراء اهل تفسیر را در سه دسته ارزیابی نمود: دسته نخست، تنها مؤمنان جن و انس را مخاطبان آیه دانسته و این گونه هیچ اشکالی را متوجه آیه نمی‌دانند. دسته دوم، با توجه دادن به غرض محوری حرف لام در «لِیُعْبُدُونَ»، متعرض هیچ گونه بحث اعتقادی مرتبط با آیه نشده‌اند؛ درحالی که دسته سوم، با عام تلقی کردن خطاب آیه و مشکل تحقق نیافتن هدف خلقت درباره نافرمانان ثقلین، در پی حل پیچ معنایی عارض شده درباره افعال الهی هستند. در این میان، بعضی با تلاش‌هایی باورمندانه، سعی در دفع این اشکال نموده و گروهی با رویکرد عصری و نجات‌بخش دانستن آموزه عبادت، خود را از معضل نظری مطرح‌شده رهانیده و با مطلوب خواندن عبادت و نقش بسزای آن در تقویت ایمان، رستگاری مخاطبان در دو سرای را مقصود خدای متعال از این گزاره وحیانی دانسته‌اند.



واژگان کلیدی: خلقت، هدف، عبادت، قرآن، تفسیر تطبیقی.

* عضو هیأت علمی و استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه گنبدکاووس | rahmati@gonbad.ac.ir

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کوثر بجنورد، ایران. | f.hajiakbari@kub.ac.ir

□ رحمتی، سیدمهدی؛ حاجی اکبری، فاطمه. (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی دیدگاه مفسران فریقین در چگونگی تحقق هدف از خلقت

در آیه ۵۶ سوره ذاریات، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی. ۸ (۱۶)، ۳۰۹-۳۳۵. Doi: 10.22091/PTT.2022.8448.2135

مقدمه

نزول تدریجی قرآن کریم بر اساس حکمت الهی، زمینه‌ساز پراکندگی گزاره‌های قرآنی مرتبط با یک موضوع در سوره‌هایی چند از معجزه خاتم شده است؛ امری که نیاز به بررسی همه‌جانبه آیات همسان با هدف گذاری مشترک را ضروری می‌نماید. دریافت فلسفه و هدف از آفرینش در نگاه قرآن نیز از این قاعده مستثنا نیست. موضوعی که به سبب ارتباط نزدیک با معنا و سبک زندگی آدمیان و چگونگی تعامل ایشان با دیگر موجودات، مورد اهتمام خداوند قرار گرفته و آیاتی چند از قرآن، مسأله غایت‌مندی خلقت و چرایی آن را عهده‌دار شده است: «امتحان و آزمایش» (ملک / ۲)، «آگاهی از علم و قدرت خداوند» (طلاق / ۱۲)، «رحمت الهی» (هود / ۱۱۹) و «عبادت» (ذاریات / ۵۶).

چگونگی چینش میان این آیات و وجه اتصال آن‌ها، مفسران را به تکاپو واداشته و آرای تفسیری متعددی را به دنبال داشته است. آن‌طور که از نگاه ایشان نسبت‌سنجی میان بازه امکانی تحقق اهداف الهی از آفرینش و تقسیم اهداف به مقدماتی، میانی و نهایی، تکیه‌گاه و نکته کلیدی در فهم آیات بیانگر هدف خلقت در قرآن است. (طباطبایی، ۱۴۰۲ ق، ج ۱۸، ص ۳۹۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ ش، ج ۲۲، ص ۳۸۴ - ۳۹۹)

آنچه یاد شد، تلاشی است ارزشمند که با نگاهی کلی به مجموعه آیات درباره هدف خلقت صورت پذیرفته، اما قرآن‌خوانان و تدبرکنندگان در کلام وحی را از بررسی آیه به آیه هدف خلقت بی‌نیاز نمی‌سازد؛ زیرا هر کدام از آیات یادشده، بسته به سیاق مورد کاربست و هم‌نشینی با دیگر آیات، دارای نکات و مفاهیم مستقل و قابل تأمل است. پس از بررسی‌ها، مشخص شد که درباره آیه ۵۶ سوره ذاریات، مقاله‌ای با نام «غرر الآیات در تفسیر المیزان» با محوریت آیه ۵۶ سوره ذاریات» (روحی و جلیلیان، ۱۳۹۳) نگاشته شده است. نگارندگان مقاله مزبور، با تمرکز بر دیدگاه علامه طباطبایی درباره مفهوم غرر قرآنی، با هدف اثبات جامعیت محتوایی این آیه به‌عنوان یکی از غرر مؤثر در تفسیر قرآن، به بررسی نقش کلیدی آن در حل پیچیدگی‌های دیگر آیات قرآن پرداخته‌اند. آشکار است که گرچه مورد مطالعاتی مقاله نامبرده با تحقیق حاضر همسان است، مقاله یادشده تنها به بررسی دیدگاه علامه طباطبایی پرداخته و فاقد رویکرد تطبیقی بوده و از سوی دیگر تنها بر نقش آفرینی غررگونه آیه ۵۶

سوره ذاریات در تفهیم دیگر آیات قرآنی دقت شده است. سوی دیگر پیشینه این تحقیق را باید پژوهش‌های انجام شده در حوزه فلسفه خلقت جن و انس دانست. مقالات مستقلى که می‌توان از آن‌ها یاد کرد عبارتند از: «رفع ابهام از ظواهر آیات ناظر به فلسفه خلقت با تأمل در مسأله خلود» (موسوی، ۱۳۹۹)، «فلسفه آفرینش از منظر قرآن کریم؛ مطالعه مورد پژوهانه آیات مربوط به آفرینش به حق آسمان‌ها و زمین» (روحی و همکاران، ۱۳۹۷)، «تنوع پرسش‌های ناظر به علت آفرینش و پاسخ آن‌ها» (سربخشی، ۱۳۹۷) و «تأملی در فلسفه آفرینش انسان در نظام تربیتی اسلام» (آهنگران، ۱۳۸۸). این مقاله‌ها گرچه مسأله هدف از خلقت را دنبال کرده‌اند، از سه جهت با پژوهش حاضر، تفاوت دارند:

نخست آن که هیچ کدام از موارد ذکر شده متن کاوی خود را به تحلیل محتوای آیه ۵۶ سوره ذاریات اختصاص نداده‌اند.

تفاوت دوم، رویکرد کلامی — فلسفی، تربیتی و حدیث‌شناسانه برخی دیگر از این آثار است.

تفاوت سوم، آن است که بعضی از این مقاله‌ها با وجود آن که در گفتمان قرآن به رشته تحریر درآمده‌اند، رویکرد تفسیر تطبیقی را معیار ارزیابی خود قرار نداده و از زاویه‌ای دیگر به تحلیل آیه پرداخته‌اند؛ بنابراین نگاشته پیش رو، نخستین نگارش با رویکرد تطبیقی و متمرکز بر منابع تفسیری فریقین در بیان آیه ۵۶ سوره ذاریات، به شمار آمده و در جهت تدارک این خلأ، مسأله خلقت و چالش‌های تفسیری را از منظر تحلیل محتوای متون تفسیری فریقین درباره این آیه کاویده است. اهمیت این بحث را باید در کیفیت تحقق اراده خلقت در نظر گرفت. چرا که به تصریح این آیه، هدف از خلقت جن و انس که نماد اختیار در میان آفریدگان هستند، عبادت خداوند متعال است؛ در حالی که برخی از این جماعت، راه عبادت را انتخاب ننموده و ره بندگی را نمی‌پیمایند. از این رو مفسران، بسته به روش تفسیری خود، هریک به تفسیر این آیه پرداخته و چگونگی به فعلیت درآمدن خواسته الهی را به بحث گذارده‌اند.

پژوهش حاضر در مسیر دستیابی به دیدگاه و تفسیر برگزیده، اهداف و مسائل ذیل را دنبال می‌نماید:

– شناسایی ادله متعدد و گاه متمایز مفسران، بر اساس رویکرد تفسیری ایشان و تمرکز بر تفاوت نهادن میان مخاطبان آیه؛

– بیان مسأله اعتقادی هدف‌گذاری شده در این آیه، برای فهم درست مسأله هدفمندی و حکمت یابی افعال الهی و ارتباط میان واقعیت ملموس سرکشی برخی از جن و انس با حقیقت عبودیت مطلوب؛

– دریافت نقش اختلاف روش تفسیری و میزان تأثیرگذاری آن در چگونگی برداشت از آیه با محوریت سه گانه تفسیر روایی، تفسیر اجتهادی و تفسیر عصری.

نوشتار حاضر، با استمداد از شیوه استقرای ناقص و به‌گزینی دیدگاه نمایندگان شناخته‌شده هر رویکرد تفسیری، سعی بر توصیف تمام‌نمای تفاسیر موجود از آیه موردبحث نموده و در عمل، به تحلیل و جمع‌بندی متناسب با آن پرداخته است. همچنین بداهت معنایی واژگان «خلقت، الانس، الجن» به کاررفته در آیه ۵۶ ذاریات و توضیح واژه محوری «عبادت» در حین گزارش تفسیر مفسران، نگارندگان این مقاله را از تبیین آغازین این واژه کلیدی در ادبیات تحقیق بازداشته و عنوان پیش رو را تنها در مختصری درباره روش‌های تفسیری – به‌عنوان الگوی انسجام بخش مقاله – منحصر نموده است.

روش‌های تفسیر؛ چیستی و چگونگی

با توجه به نقش محوری روش‌های تفسیری و شناخت آن در دستیابی ضابطه‌مند به پیام دریافتی از قرآن، عرضه تعریفی علمی، دقیق و جامع از «روش تفسیر» ضروری می‌نماید. تلاش‌های چندی در جهت تعریف این اصلاح محوری و اقسام آن، صورت پذیرفته و واژگانی چون: مبانی، قواعد و گرایش (اتجاه) تفسیری نیز به میان آمده است (ذهبی، ۱۳۹۶ ق؛ معرفت، ۱۴۱۸ ق؛ صفار، ۱۴۲۰ ق)؛ باوجوداین، از بین تعاریف صورت پذیرفته، تعریف روش تفسیر به منبع تفسیر، در شمار مشهورترین و پربسامدترین مفهوم‌شناسی‌های موجود است. تعریفی که با برقراری پیوند تفسیر با توان بشری در دریافت معنا از قرآن، از یک‌سو این

دانش را مشتمل بر هر آن چیزی می‌داند که در فهم و بیان مراد الهی به کار آید و از سوی دیگر زمینه‌های فکری، مذهبی، شخصیتی و فرهنگی مفسر را در آن مؤثر به حساب می‌آورد. (ایازی، ۱۴۱۴ ق، ص ۳۱-۳۳؛ اسماعیل، ۱۴۱۱ ق، ص ۲۹)

واکاوی منابع نگاشته شده در عرصه شیوه‌های تفسیری، نشان از آن دارد که قرآن‌پژوهان با عنایت به اختلاف مشرب، توان و تلاش تخصصی مفسران، جامعه هدف تفسیر تألیف شده و انگیزه متناسب‌سازی شده با آن، به ارائه تقسیم‌هایی چند از کتاب‌های تفسیری پرداخته‌اند. (زرقانی، ۱۹۹۵ م؛ ذهبی، ۱۳۹۶ ق؛ عباس، ۲۰۰۷ م؛ خالدی، ۲۰۰۸ م؛ معرفت، ۱۴۱۸ ق)

پژوهش پیش رو، با آگاهی از تقسیم‌های یادشده و شناخت نقاط تمایز مصطلحات مبانی تفسیری، قواعد تفسیری، روش‌های تفسیری، گرایش‌های تفسیری، مکاتب تفسیری و تلاش‌های علمی صورت پذیرفته با جهت‌گیری تدقیق معنایی آن (عزیزان و تجری، ۱۳۹۹ ش)، با نگاهی فراگیر و تاریخ‌محور، به دسته‌بندی سه‌گانه تفاسیر فریقین با اولویت روش و گرایش تفسیری پرداخته است؛ آن‌طور که دو نوع آن به شیوه متقدمان اختصاص یافته و دربردارنده «تفسیر مأثور (نقل محور) و تفسیر اجتهادی (غیرمنقول)» است. قسم سوم نیز از آن مفسران دوران جدید است. رویکردی که در آن، روش تفسیر، دارای ساختار و اجزایی چون: مبانی، قواعد، منابع و گرایش است، به گونه‌ای که امکان تطبیق و بررسی مقارن دیدگاه‌ها و ارزیابی نقاط تشابه و افتراق تسهیل شده و تصویری منسجم از مورد اطلاعاتی خود، به نمایش گذارده می‌شود.

روش تفسیری متقدمان و تفسیر آیه ۵۶ ذاریات

منابع تفسیری تفسیرنگاران مسلمان، باوجود دغدغه‌مندی‌های گوناگون و مسائل متفاوت پیش روی آنان، از نظر چگونگی ورود به بحث، مبنای نظریه‌پردازی و بسط اندیشه تفسیری قابل انقسام به دو شیوه «مأثور» و «اجتهادی» است. در این میان، مراد از روش تفسیری مأثور تنها نقل صرف روایات نیست، بلکه مقصود جایگاه ویژه روایات در نگاه مفسران این حوزه در فهم آیات قرآن است. در سوی دیگر نیز کاربرست عنوان اجتهادی، همان روشی

است که گرچه به گاه خود از سفره احادیث اسلامی بهره‌مند می‌گردد، زمینه‌های بیانی، فقهی، اشاری و توانمندی مفسر، اثر وی را رنگ و بویی متفاوت از تفاسیر روایت محور می‌بخشد.

در ادامه تحقیق با تقسیم‌بندی تفاسیر اهل سنت و شیعه، به گزارش اقوال مفسران فریقین در قالب روش‌های تفسیری یادشده می‌پردازیم.

الف) روش مأثور (نقل محور) و تفسیر آیه

۱. تفاسیر اهل سنت

تفسیر جامع البیان عن تأویل آی القرآن طبری (م ۳۱۰ ق) را نخستین تفسیر روایی می‌توان دانست که به تفسیر دوگانه این آیه پرداخته است. طبری با یادکرد مسند روایات پیرامون آیه، بر آن است که اهل تأویل در مفهوم شناخت آیه ۵۶ سوره ذاریات اختلاف کرده‌اند. دسته نخست، آیه را تنها به اهل ایمان اختصاص داده‌اند؛ اما گروه دوم، مخاطبان آیه را تعمیم داده و اذعان به عبودیت را بر عهده مؤمنان و کافران قرار داده‌اند؛ برداشتی که در روایت ابن عباس، منعکس شده و طبری آن را نقل و ترجیح داده است. نکته شایان توجه در این بخش، عنایت ویژه طبری به مسأله این تحقیق درباره نافرمانی کافران و بندگی نکردن ایشان در برابر باری تعالی است. وی بر آن است که مراد از عبودیت در این آیه، تذلل و نرمش همگان در برابر قضای الهی است و کج رفتاری ناباوران، به حوزه عمل اختصاص دارد و آنان را از حکم آیه مستثنا نمی‌سازد. (طبری، ۱۹۹۹ م، ج ۲۵، ص ۱۶-۱۷)

معالم التنزیل بغوی (م ۵۱۶ ق)، دیگر تفسیر روایی است که با بسط بیش‌تر ادله نقلی به بیان آیه پرداخته است. بغوی با پیمایش مسیری همسان با طبری، دو تفسیر خاص و عام درباره آیه را طرح نموده، اما با تفصیل بیش‌تری به گزارش قائلان و ادله ایشان پرداخته است. در تفسیر نخست، آیه به اهل ایمان اختصاص دارد؛ رویکردی که کلبی، ضحاک و سفیان به آن معتقد هستند. قرائت منقول و متفاوت از ابن عباس که در آن پس از واژگان «الجن والانس» تعبیر «من المؤمنین» نیز اضافه شده، مؤید این برداشت است. تفسیری که به تقابل با آیه «وَلَقَدْ

ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِّنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ* (اعراف/۱۷۹)، درباره کافران مستقر می‌گردد و در گفتار زید بن اسلم نیز آمده است:

«وَمَا خَلَقْتُ السُّعَدَاءَ مِنَ الْجَنِّ وَالنَّاسِ إِلَّا لِعِبَادَتِي وَالْأَشْقِيَاءَ مِنْهُمْ إِلَّا لِمَعْصِيَتِي».

بغوی سپس به گزارش دیدگاه عام می‌پردازد و روایاتی چند را در اثبات آن گزارش می‌کند. آن‌طور که از امام علی (ع) آورده که مراد از «لِيَعْبُدُونِي»، امر الهی بر پذیرش دعوت و عبادت است که آیه *وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا* (توبه/۳۱) آن را تأیید می‌کند. به گفته مجاهد، مقصود از «لِيَعْبُدُونِي»، «لِيَعْرِفُونِي» است و این بهترین نظر است؛ چرا که اگر خداوند آفریدگان را خلق نمی‌کرد، امکان شناخت و دریافت توحید برای آنان فراهم نمی‌آمد و دلیل بر درستی این دیدگاه، آیه *وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ* (زخرف/۸۷) است. بغوی دو نقل دیگر در این دسته را گزارش کرده که به سبب نیاوردن نام قائل و استفاده از تعبیر «قیل»، گویا نگارنده معالم التنزیل در مقام تضعیف آن‌هاست. در تفسیر اول، با بیان معنای عبادت به نرمش و فرمان‌برداری، مراد از «لِيَعْبُدُونِي» را تسلیم خواه و ناخواه تمام خلق در برابر قضا و مشیت الهی دانسته است و در تفسیر دیگر، «لِيَعْبُدُونِي» را به «لِيُؤَحِّدُونِي» تفسیر کرده‌اند؛ زیرا مؤمن در همه حال توحیدباور است اما کافر تنها به گاه شدت و سختی، وحدانیت الهی را به یاد می‌آورد؛ همان‌طور که قرآن می‌فرماید: *فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ* (عنکبوت/۶۵)

بغوی از میان تفاسیر دوگانه یادشده، تفسیر دوم و رویکرد عام آیه را برگزیده و از میان توجیهات صورت پذیرفته برای آن، تفسیر «لِيَعْبُدُونِي»، به معرفت و شناخت را خوش داشته و متناسب با شمول آیه دانسته است. (بغوی، ۲۰۰۰ م، ج ۴، ص ۲۸۸-۲۸۹)

ابن عطیه (م ۵۴۲ ق) نیز به گاه تفسیر این آیه، با توجه به اصل تخلف‌ناپذیری از اراده الهی نزد اهل سنت، مخاطب آیه را خاص ندانسته و پس از گزارش هر دو دسته از روایات خطاب عام و خاص، روایات خطاب عام را ترجیح داده و به تأویل آن پرداخته است؛ تأویلی که از یک‌سو به دنبال تأکید بر عام بودن خطاب است و از سوی دیگر، در پی تأمین مبنای اهل سنت در محقق شدن خواست خداوند متعال است. نگارنده تفسیر المحرر الوجیز در

تأویل نخست خود، با منحصر نکردن عبادت در قوانین شرعی و تعمیم آن به تذلل و کرنش هر دو دسته مؤمن و کافر در امور تکوینی همچون: حوادث طبیعی، قحطی و بیماری‌ها، سعی در توجیه رویکرد عام به آیه دارد. وی در تأویلی دیگر، بر آن است که مراد آیه، هدف گذاری از خلقت ثقلین و اعطای قدرت به ایشان است؛ هدفی که نشان از استعداد فرزندان آدم و جنیان در ره‌یابی به عبادت دارد اما دلیلی بر حتمیت وقوع آن تلقی نمی‌شود. موضوعی که در دو گفتار نبوی (ص): «اعملوا فکل میسر لما خلق له» و «کل مولود یولد علی الفطرة» نیز نمود یافته است. (ابن عطیه، ۱۹۹۱ م، ج ۱۴، ص ۳۹-۴۱)

ابن کثیر (م ۷۷۴ ق) نیز در تفسیر القرآن العظیم، نخست دیدگاه عام را ترجیح داده و پس از آن به گزارش موافقان هر دو دسته علم و خاص پرداخته و تنها به نقل آرا و روایات اصحاب و تابعین اکتفا نموده است. (ابن کثیر، ۱۹۹۸ م، ج ۴، ص ۹۸)

۲. تفاسیر شیعه

تفسیر قمی، مراد از این آیه را آفرینش اختیارگونه ثقلین با هدف عبادت دانسته و این گونه، نافرمانی کافران انس و جن را توجیه کرده است؛ البته بدون یادکرد اسناد و روایت گر روایات خود — آن‌طور که شیوه غالب این اثر است — قولی دیگری را نیز مبنی بر منسوخ شدن این آیه توسط آیه *وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ* (هود/ ۱۱۸) عرضه می‌کند و هیچ گونه تحلیل و ترجیحی را جز تقدیم و تأخیری که در حکایت‌گری اقوال دارد، نمی‌افزاید. (علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۳۳۱)

تفاسیر نورالثقلین (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵، ص ۱۳۲-۱۳۳)، البرهان (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵، ص ۱۷۱-۱۷۵) و کنزالدقائق و بحرالدقائق (قمی مشهدی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱۲، ص ۴۳۴-۴۳۶) نیز با رویکردی جامع و البته بدون آوردن هرگونه تحلیل — به گزارش شش روایت در این زمینه می‌پردازند. روایاتی که از حیث جهت‌گیری مواجهه با آیه، سمت و سویی یکسان داشته و همگی بر عام بودن خطاب دلالت کرده و هیچ منافاتی با اراده الهی نداشته است. با این بیان که دسته‌ای از این روایات، مراد از عبادت را معرفت تلقی نموده و اوج این مرتبه را در شناخت امام وقت دانسته‌اند. دسته‌ای دیگر نیز بر آنند که آیه هیچ گونه اشکالی بر اراده

خداوند وارد نمی‌سازد؛ چه این تکلیف بر اساس اختیار جن و انس بر عهده آنان قرار گرفته است، از این رو گروهی راه عبادت را پیش روی خود قرار داده و به ثواب پروردگار نایل آمده‌اند و بعضی نافرمانی کرده و از رحمت بی‌دریغش منع گشته‌اند.

نگارنده تفسیر/الصفی، افزون بر گزارش روایات یادشده، به تحلیل مدعای منسوخ شدن آیه ۵۶ ذاریات با آیه ۱۱۸ هود پرداخته است. او اعتقاد دارد که هیچ‌گونه ناسازگاری در روایات تفسیری این عرصه وجود ندارد و نسخ یادشده، به معنای نسخ اصطلاحی در میان اهل تفسیر نیست؛ بلکه آفرینش عالم با هدف‌گیری خلقت امام است؛ امامی که در نقطه اوج معرفت الهی است و تکلیف عبادت را بیش از همگان بر عهده دارد و به جا می‌آورد. از این رو با توجه به حصول و امثال مطلوب امر عبادت توسط هدف آفرینش، نافرمانی برخی از دیگر آفریدگان، خللی بر غرض خداوند وارد نمی‌سازد. (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵، ص ۷۶)

بررسی تطبیقی تفاسیر مأثور فریقین

واکاوی مستندات مفسران با رویکرد روایی در منظومه فکری اهل سنت، نشان از آن دارد که ایشان در تفسیر آیه ۵۶ سوره ذاریات، جملگی بر روایات نقل شده از سلف اعتماد کرده‌اند. مفسران یادشده، از نظر گزارش آراء اصحاب و تابعین نیز مسیری همسان را پیموده‌اند؛ به گونه‌ای که برخی تنها رأی موافق با دیدگاه خود را نقل کرده و از ذکر ادله و مستندات دیدگاه مقابل خودداری نموده و دسته دیگر افزون بر یادکرد ادله موافق با رأی خود، ادله مقابل را نیز نقد کرده‌اند.

سویه دیگر روش تفسیر روایی را باید در منابع تفسیری شیعی دنبال نمود. مفسران شیعی به سبب تفاوت مبنایی در ترجیح روایات اهل بیت (ع) در تفسیر قرآن، با تأکید حداکثری بر روایات ائمه (ع)، بر عام بودن خطاب آیه تأکید کرده، با برقراری پیوند میان عبادت و معرفت و به میان آوردن اختیار ثقلین در عبادت، هیچ‌گونه اشکالی بر اراده خداوند وارد نمی‌دانند. وجه اشتراک تفاسیر فریقین در این عرصه، توجه ایشان به مسأله تحقق فعل خلقت و شیوه جهت‌گیری جن و انس در مواجهه با آن است؛ اما وجه افتراق این دو مکتب را می‌بایست در شیوه پردازش این دیدگاه دنبال نمود. همچنین تفاسیر روایی شیعه، با تکیه بر گوهر ولایت و

جایگاه امامت، به عنوان مفهومی جامع در تفسیر، به تعلیل مفهوم عبادت پرداخته و معتقدند: تحقق امر عبادت توسط امام به عنوان هدف آفرینش، نافرمانی برخی از دیگر آفریدگان را جبران می کند.

نکته پایانی متفاوت و قابل ذکر در تفاسیر روایی شیعه، مسأله نسخ آیه ۵۶ ذاریات با آیه ۱۱۸ هود است؛ موضوعی که مورد توجه نگارنده تفسیر صافی قرار گرفته و با تبیین معنایی کلیدواژه نسخ و گستره معنایی آن در روایات، در رفع این ابهام تلاش نموده است.

(ب) روش اجتهادی (غیرمنقول) و تفسیر آیه

روشن است که هیچ مفسری نمی تواند از مفسر دیگر، در تبیین آیات قرآن، تقلید کند، بلکه باید با برهان و استفاده از ادله و منابع صحیح و معتبر، به تفسیر آیات قرآن پردازد (علوی مهر، ۱۳۸۱ ش، ۱۹۵-۲۰۹). مقصود از روش اجتهادی در این فصل از مقاله، گزارش دیدگاه های مفسرانی از فریقین است که به تفسیر آیه در ورای تقید به گزاره های روایی پرداخته، خود در دسته گسترده ای جای می گیرند. برخی در زمره مفسرانی هستند که رنگ و بوی ادبی و لغوی بر تفسیرشان حاکم است. برخی بیش از همه بر براهین عقلی تکیه کرده اند و بعضی شیوه اشاری را برگزیده اند.

۱. تفاسیر اهل سنت

فخر رازی (م ۶۰۶ ق)، به گاه تفسیر آیه ۵۶ سوره ذاریات، پس از نقد دیدگاه معتزله مبنی بر غرض ورزی خداوند از افعال، بر آن است که خداوند فی نفسه کامل است و هدف استکمال خویش را از افعال و اوامر نکرده است. از این رو، عبادت هدف گذاری شده در آیه از باب استکمال خلق و بهره مندی جن و انس است و لام در «لِیَعْبُدُوْهُ»، لام مقارنت و بیان گر هم زمانی خلقت و عبادت به عنوان عنصر سازنده جن و انس است.

رازی در بخشی دیگر از تفسیر این آیه، عبادت غایت گذاری شده را در دو عنوان «تعظیم و بزرگداشت امر الهی» و «شفقت بر خلق خدا» جای داده و دلیلی بر حصر آن در اصطلاح عبادات شناخته شده در شرع ندانسته است. او در بحث خود، با تصریح بر عام بودن خطاب آیه، بدون سخن از صحت سنجی و گزارش حداکثری روایات، تنها با لفظ «قیل» از

قول خاص بودن مخاطبان این آیه یاد کرده که این خود نشانی بر تضعیف این دیدگاه در نظر اوست. (رازی، ۱۹۸۵، م، ج ۲۷، ص ۲۳۱-۲۳۴)

انوار التنزیل و اسرار التأویل (بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۴، ص ۱۵۱) و *نظم الدرر* (بقاعی، ۱۹۹۵ م، ج ۹، ص ۴۰۱-۴۰۲) نیز با عام تلقی نمودن خطاب، به تفسیر آیه پرداخته و تمرکزی بر ذکر آراء قائلان بر خصوصیت خطاب در آیه و گزارش حداکثری آن ننموده‌اند. مفسران این دو اثر، با محور قرار دادن تناسب اراده الهی با مسأله عبادت و در نظر داشتن معنای لغوی عبادت، بندگان را اعم از فرمان‌برداران و نافرمانان، تسلیم در برابر خداوند دانسته‌اند؛ خلقی که برخی با پذیرش مسیر مشخص شده ره کمال را طی کرده و بعضی با درافتادن در انحراف، از ثواب الهی و امانده‌اند. درحالی که نگارنده *السراج المنیر* به بیان تفصیلی چرایی ترجیح خطاب عام بر خاص پرداخته و مباحث مطرح شده در تفسیر کبیر فخر رازی را با تنوع در بیان و افزودن مثال‌هایی تازه از عرف و ادبیات، ارائه کرده است. (شرینی، ۱۳۸۵ ق، ج ۴، ص ۱۰۸-۱۰۷)

جارالله زمخشری (م ۵۳۸ ق) نماینده تفسیر معتزلی در میان اهل سنت، با پذیرش قول به تعمیم، بر آن است که خداوند از خلقت جن و انس، اراده عبادت نموده است؛ در این میان، برخی از تقلیل اراده الهی را محقق ساختند و بعضی از آن سر برتافتند. او معتقد است که عبادت مطلوب در این آیه، به همراه اختیار و از سر خواست جن و انس است؛ چه اگر خداوند قصد اجبار ایشان بر عبادت را داشت، هیچ کدام نمی‌توانستند سرگرانی کنند. اراده طرح شده در این آیه، همان محبت و رضای الهی است که خلق بدان مأمورند و نباید آن را با مطلق اراده — که تخلف‌ناپذیر است — یکسان دانست (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۴۰۶). این مبنایی است که دیگر نظریه‌پردازان مکتب معتزلی نیز آن را بسط داده‌اند (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۱ م، ج ۶، ص ۵۱؛ ۱۹۹۸ م، ص ۸۰ و ۴۵۹ — ۴۶۱) و از سوی دیگر، جمهور اشعری مسلک اهل سنت آن را نقد کرده‌اند. (باقلانی، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۶۲ — ۱۶۶؛ شهرستانی، ۱۴۲۵ ق، ص ۲۵۹ — ۲۶۰؛ رازی، ۱۹۸۵ م، ج ۵، ص ۲۱۲)

تفسیر *البحر المحیط* ابو حیان اندلسی (م ۷۴۵ ق) که در زمره تفاسیر با رویکرد بیانی

جای دارد، هر دو رأی مخاطب خاص و عام را برای آیه ذکر می‌کند. وی نخست به دیدگاه مخاطب خاص پرداخته و مستندات روایی این قول را گزارش کرده و آن را مرجح دانسته است. سپس دیدگاه مخاطب عام را به کمک استدلال ابن عطیه بیان نموده و در پایان دیدگاه زمخشری را حکایت کرده است. (ابوحیان، ۱۴۲۰ ق، ج ۹، ص ۵۶۱-۵۶۲)

تفسیر بیانی *ارشاد العقل السليم الى مزاي الكتاب الكريم* مشهور به *تفسير ابي السعود*، پس از یادکرد دیدگاه مخاطب خاص و تضعیف آن به شیوه کاربست بیانی «قیل» و نپرداختن به جوانب تفسیری، دیدگاه مخاطب عام را اختیار کرده است. ابوالسعود (م ۹۸۲)، «واو» آغازین آیه را استینافی دانسته، کاربست آن را مشعر بر تأکید غایی بودن عبادت بر خلقت جن و انس می‌داند؛ برداشتی که بر اساس عام بودن خطاب صورت پذیرفته است. وی مراد آیه را اعطای حداکثری استعداد و تمکن تقلین بر عبادت و دستیابی بر مزایا و آثار آن قلمداد می‌کند. او در تبیین دیدگاه مخاطب عام، «لام» داخل شده بر سر «لِيعْبُدُونَ» را لام تعلیل دانسته و به دنبال آن، به تعلیل افعال الهی پرداخته است. ابوالسعود بر آن است که باور به غایت محوری افعال الهی، باوری درست است به شرط آن که به معنای انگیزه سازی فاعل (خداوند) به منظور استکمال خود تفسیر نشود؛ چه خداوند متعال نیازی به خلق نداشته تا به واسطه آفرینش آنان به کمال رسد. با این تفسیر، تخلف برخی از جن و انس نسبت به غایت عبادت - باوجود توانمندی و اعطای مقدمات وصول به آن - نقصی بر تحقق خواست و اراده الهی به شمار نمی‌آید. (ابوالسعود، ۱۹۸۳ م، ج ۶، ۱۴۱-۱۴۲)

نگارنده تفسیر ادبی *اعراب القرآن و بیانه* نیز پس از ترکیب آیه و در نظر گرفتن تعلیل و عاقبت برای «لام» داخل شده بر «لِيعْبُدُونَ» و اشاره به کاربست فن طباق در آیه، نکات مطرح شده از ابی السعود را تکرار کرده و اصل اختلاف میان معتزله و جمهور اهل سنت در مسأله اراده و غایت مندی افعال الهی پیرامون این آیه را وارد ندانسته است؛ چه محیی الدین درویش (۱۴۰۳) بر آن است که نزاع یادشده، نتیجه قیاس میان خداوند و آفریدگان بوده و اصل این مقایسه نادرست است. از این رو، آیه در مقام بیان عظمت خداوند متعال و لطف او بر جن و انس در وصول به ثواب است. (الدرویش، ۱۴۱۵ ق، ج ۹، ص ۳۲۳-۳۲۴)

از تفاسیر با گرایش فقهی اهل سنت که به تبیین آیه ۵۶ ذاریات پرداخته‌اند، می‌توان به *الجامع لاحکام القرآن* قرطبی (م ۶۷۱ ق) اشاره نمود. گرچه اقتضای بحث بیان‌شده در آیه اعتقادی است، قرطبی با نگاهی جامع به گزارش هر دو دیدگاه عام و خاص به همراه قائلان و مستندات آنان می‌پردازد. او که بحث خود را با نقل دیدگاه خاص آغاز می‌کند، پایان گفتار را به دیدگاه عام اختصاص داده و با عبارت «فمعنی (لِیَعْبُدُونَ) لیدلوا و یخضعوا و یعبدوا» که از دریافت مفهومی واژه «عبادت» و گستره معنایی سرچشمه می‌گیرد، در دسته موافقان دیدگاه عام جای می‌گیرد. (قرطبی، ۱۴۲۳ ق، ج ۱۷، ص ۵۵-۵۶)

در میان تفاسیر با گرایش اشاری، *لطائف الاشارات* با اتخاذ رویکرد خاص به آیه، از گزارش دیدگاه عام پرهیز کرده و در تبیین دیدگاه خاص نیز نامی از قائلان آن نبرده است؛ به گونه‌ای که قشیری (م ۴۶۵ ق) مخاطب آیه را مؤمنانی از جن و انس دانسته که از ازل برگزیده خداوند حکیم بوده و با حسن اقبال الهی، شایسته رهروی در مسیر عبادت و نیل به ثواب الهی شده‌اند. (قشیری، ۲۰۰۰ م، ج ۳، ص ۴۷۰)

روح المعانی آلوسی (م ۱۳۷۰ ق)، دیگر تفسیر اشاری است که با تفصیلی بیش‌تر، تفسیر آیه ۵۶ ذاریات را دنبال کرده است. وی پیش از پرداخت اشاری به آیه، در وهله اول لام داخل شده بر سر «جن و انس» را استغراق دانسته و بر آن است که آیه به مؤمنان اختصاص دارد. او با تعریف لغوی عبادت به «تذلل» و انصراف کیفیت به اختیار آن در این آیه، میان تسخیر و تسلیم همه مخلوقات در پیشگاه الهی که در قرآن با تعبیر سجده به کاررفته: * وَ النَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ * (الرحمن / ۶)، با عبادت یادشده در این آیه فرق گذارده و این گونه استدلال مدعیان خطاب عام در آیه را نقد نموده است. آلوسی در گام دوم تفسیر، گرچه در شمار باورمندان به خطاب عام در این آیه نیست، اشکال وارده بر این دیدگاه را پاسخ داده است. او پس از ضعیف شمردن دیدگاه‌های چندی که با تمرکز بر عام بودن خطاب ایراد شده، تفسیر آیه به استعداد جن و انس از برای عبادت را از میان این دیدگاه‌ها برگزیده و با تکیه بر آن، اشکال عدم امثال برخی از آنان را منتفی دانسته است. (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲۷، ص ۲۰-۲۶)

۲. تفاسیر شیعه

سید مرتضی (م ۴۳۶ ق) در *نفائس الثاویل*، در مقام پاسخ به شبهه جبر و ارتباط آن با آیه ۱۱۸ سوره هود، به مسأله فلسفه خلقت، جایگاه اراده خداوند و نقش انسان پرداخته است. وی پس از جمع‌بندی گفتار خویش مبنی بر قدرت و سلطنت مطلق الهی بر بندگان و کنایی خواندن تعبیر آیه، اشارتی گذرا بر هم‌داستان بودن این آیه با آیه ۵۶ سوره ذاریات داشته و بر نقش اختیار انسان در قرار گرفتن بر سیل عبادت و دستیابی به رحمت تأکید کرده است. (سید مرتضی، ۱۴۳۱ ق، ج ۲، ص ۴۵۶-۴۵۹)

شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) به تناسب غلبه رویکرد کلامی در تفسیر *تبیان*، سخن خود را بر مسأله عبادت و چگونگی تحقق آن متمرکز ساخته است. وی بر آن است که لام به کاررفته در آیه، لام غرض است و آیه در مقام اخبار از آن است که خداوند جن و انس را برای عبادت آفرید تا از رهگذر آن، به پاداش الهی نایل شوند. این آیه دلیلی بر بطلان دیدگاه اهل جبر است، چراکه آنان به استناد آیه *وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ* (اعراف / ۱۷۹)، خلقت بخشی از آفریدگان را گمراهی از راه حق و گرفتار آمدن در آتش عذاب می‌دانند؛ درحالی که میان این دو آیه تناقضی وجود ندارد و لام به کاررفته در سوره اعراف، لام غایت است. از این رو خداوند، خلاق را برای عبادت و دستیابی به ثواب آفرید؛ در این میان، برخی دچار کفر گردیدند و با ارتکاب معاصی به عذاب جهنم گرفتار شدند. (طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۳۹۸)

طبرسی (م ۵۴۸ ق) نگارنده *مجمع‌البیان فی علوم القرآن*، دیگر مفسر شیعی است که در تفسیر این آیه، بحث خود را با رویکردی اعتقادی آغاز و به انجام رسانده است. وی پس از گزارش دیدگاه مجاهد و ابن عباس در تفسیر این آیه، لام در «لِیَعْبُدُونَ» را لام غرض دانسته، به این معنا که هدف از آفرینش جن و انس، آن است که در معرض پاداش نیک قرار گیرند و این تنها از مسیر عبادت انجام می‌شود. بنابراین اگر گروهی او را عبادت نکردند، غرض و هدف آفرینش باطل نخواهد شد؛ همچون کسی که غذایی را برای مردمی فراهم آورد و آنان را دعوت کند که آن غذا را بخورند و آن مردم حاضر شوند، ولی بعضی از آنان از آن غذا نخورند، در این صورت آن شخص دعوت‌کننده به سفاقت موصوف نخواهد شد و هدفش درست خواهد بود؛ زیرا خوردن غذا موقوف به اختیار و انتخاب دیگری است. از این رو

هنگامی که خداوند با دادن قدرت و وسیله و لطف‌هایی که فرموده است، مانع را از سر راه مکلفان برداشته و به آنان دستور داده است که او را پرستش کنند، هر کس با فرمان او مخالفت کند، این نافرمانی از جانب آن شخص و به انتخاب او خواهد بود و ربطی به خداوند ندارد. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۲۴۳)

بررسی سه تفسیر موردنظر، نشان از آن دارد که دو مفسر یادشده، به صورت آشکاری سخنی از خاص یا عام بودن مخاطب نگفته‌اند، اما به طور ضمنی عام بودن خطاب در آیه را پذیرفته و بر مبنای آن به تفسیر پرداخته‌اند. همچنین نویسنده تفسیر تبیان در ارائه تفسیر خود، هیچ اشاره‌ای به گزاره‌های تفسیری گزارش شده از معصومان (ع)، صحابه و تابعین نکرده و مجمع‌البیان نیز این امر را به اجمال برگزار نموده است.

ابوالفتح رازی (م ۵۵۶ ق) نیز نخست آیه را این چنین ترجمه می‌کند: «من نیافریدم جنیان و انسیان را مگر برای آن تا مرا پرستند؛ یعنی غرض من در آفریدن خلقان عبادت است». سپس با گزارش اقوال امام علی (ع)، مجاهد و ابن عباس در تفسیر آیه به ترتیب در امر به عبادت، معرفت و اقرار به عبودیت، قول مجبّره در آفرینش برخی آفریدگان به هدف معصیت را باطل می‌داند (رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۸، ص ۱۱۵-۱۱۶). واکاوی تفسیر اجتهادی *روض الجنان و روح الجنان* نیز حاکی از تأثیر روایات تفسیری بر جهت‌گیری تفسیری مفسر و عام در نظر داشتن خطاب آیه است.

ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق) نیز با اختصار تمام و بدون اشاره به هیچ کدام از اقوال تفسیری، آیه را از نظر مخاطبان آن، عام دانسته و با در نظر گرفتن لام در «لِیَعْبُدُونَ» به لام غرض، تفسیری همسو با دیگر مفسران شیعه عرضه کرده است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹ ق، ج ۱، ص ۱۹۲)

از دیگر تفاسیر شیعه که گاه با تفصیل بیش‌تر و گاه به اختصار، همسو با بزرگان تفسیری یادشده، قلم زده‌اند، به ترتیب زمان، می‌توان به *جلاء الأذهان و جلاء الأحران* (جرجانی، ۱۳۷۸ ق، ج ۹، ص ۲۲۶-۲۲۷) و *منهج الصادقین* (کاشانی، ۱۳۳۶ ش، ج ۹، ص ۴۷-۴۸) اشاره کرد.

بررسی تطبیقی تفاسیر اجتهادی فریقین

نقطه اشتراک تفاسیر اجتهادی فریقین در تفسیر آیه ۵۶ سوره ذاریات را باید وام‌داری ایشان از تفاسیر روایی در تفسیر این آیه دانست؛ مسأله‌ای که بیش از همه در معناپردازی کلیدواژه «عبادت» و عبارت «لِیَعْبُدُونَ» و لام به کاررفته در آن مشهود است. دیگر بحث مشترک تفاسیر اجتهادی فریقین را باید تلاش آنان در شناخت مخاطب آیه و به دنبال آن تعلیل چگونگی تحقق اراده الهی در خلقت دانست. موضوعی که مفسران اهل سنت با صراحت بیش‌تری بدان پرداخته‌اند و عموم مفسران شیعه، بیانی ضمنی از آن دارند. تمامی مفسران شیعی نامبرده در این تحقیق که رویکرد اجتهادی را برگزیده‌اند، مخاطب آیه را عام قلمداد نموده و بر همین اساس آیه را تفسیر کرده‌اند؛ درحالی که برخی مفسران اهل سنت همچون: آلوسی و ابوحیان اندلسی، به سبب گزینش دیدگاه خاص بودن مخاطب، با پردازشی متفاوت، منافات نداشتن نافرمانی بدکرداران جن و انس با هدف الهی از مسأله عبادت را اثبات کرده‌اند.

نکته شایسته ذکر در تفاسیر اهل سنت، تقسیم رویکرد ایشان به دوگانه اشعری و معتزلی در مسأله «تعلیل افعال الهی» است. موضوعی که یک‌سوی آن زمخشری به عنوان تنها تفسیر برجسته باقی‌مانده از نگاه معتزلی قرار دارد و سوی دیگر آن، جمهور مفسران اهل سنت هستند که به نقد دیدگاه تعلیل‌محور جریان اعتزال پرداخته‌اند.

تفاوت اساسی رویکرد تفاسیر شیعه در این شیوه تفسیری را باید در دو مسأله دنبال کرد: مسأله نخست، قرآن محور بودن تفاسیر شیعی و کاربست دیگر آیات خلقت و فرجام جن و انس در تفسیر آیه ۵۶ سوره ذاریات است. مسأله دوم که همبستگی معناداری نیز با مسأله نخست دارد، تأکید ایشان بر باطل بودن جبر و اهمیت نقش اختیار در سرنوشت جن و انس و اتخاذ تصمیم‌های حیاتی آنان دارد. رویکردی که از یک‌سو بدون طرح آشکار عام یا خاص بودن خطاب آیه، در تلاش است تا اشکال محقق نشدن اراده خداوند از خلقت را پاسخ دهد و از سوی دیگر در مصافی غیرمستقیم، اندیشه مفسران اشعری در تفسیر آیه ۵۶ سوره ذاریات و دیگر آیات مطرح‌شده در حوزه هدف از خلقت و نسبت اختیار انسان‌ها با آن را دنبال می‌کند.

ج) روش تفسیری نوین و تفسیر آیه ۵۶ ذاریات

تفاسیر نگاشته شده در دوران نوین تفسیر نگاری، رویکردی متفاوت در تبیین آیه ۵۶ سوره ذاریات برگزیده‌اند که در تقسیم دو گانه تفاسیر شیعه و اهل سنت، عرضه می‌شوند.

۱. تفاسیر اهل سنت

قاسمی (م ۱۳۳۲ ق) در *محاسن التأویل* به صورت مختصر، تنها بر اهمیت و حکمت عبادت تکیه کرده و بدون پرداخت به آرای مفسران و روایات تفسیری، عبادت را عامل صلاح و دستیابی به سعادت در دنیا و آخرت معرفی نموده است؛ تفسیری که به صورت اجمالی مهر تأییدی بر عمومیت مخاطبان آیه دارد. (قاسمی، ۱۴۱۸ ق، ج ۹، ص ۴۶)

سید قطب (۱۳۸۵ ق) در تفسیر *فی ظلال القرآن*، با بیان ارتباط سیاق پایانی سوره ذاریات با سیاق آغازین آن، به تبیین آیه ۵۶ می‌پردازد. سید بر آن است که ارتباط میان آسمان و زمین و پیوند قلب آدمیان با غیب، هدف اصلی این سوره است. موضوعی که با قسم‌های آغازین این سوره آغاز شده، در مفهوم «فرار به سوی خدا» در آیه ۵۰ تبلور یافته و در عبادت الهی تعین یافته است. قصه‌های یادشده در سوره نیز با تأکید بر مسأله ایمان و یقین، همگی در جهت رهایی قلب از قیدهای زمینی و اتصال به آسمان بیان شده که نقطه اوج آن در عبادت به عنوان وظیفه اصلی جن و انس آشکار می‌شود؛ بنابراین این آیه کوتاه، دربردارنده مفهومی سترگ است؛ زیرا مفهوم عبادت، تنها به اقامه واجبات شرعی که لازمه مقام خلافت الهی بشر در زمین است، محدود نشده و بسی فراخ‌تر از آن می‌نماید. این مفهوم، نخست باید عبودیت را بر سرزمین وجودی نفوس انسانی حاکم سازد و سپس در جهت بخشی تمامی کردارهای ایشان تأثیر گذارد. (قطب، ۱۴۱۲ ق، ج ۶، ص ۳۳۷۳-۳۳۸۹)

محمد سید طنطاوی (۱۴۳۱ ق) در *التفسیر الوسیط*، پس از نقل دیدگاه‌های تفسیری مطرح‌شده درباره مخاطبان آیه، دیدگاه عام را انتخاب کرده و با عبور از مسأله تعلیل خواست الهی، به اهمیت جایگاه عبادت و نقش آن در کمال و بهبود زندگی دنیوی و اخروی بندگان پرداخته است. (طنطاوی، ۱۹۹۸ م، ج ۱۴، ص ۲۹-۳۰)

صابونی (م ۱۴۳۶ ق) پس از آن که رویکرد عام را در مخاطب‌سنجی آیه برگزیده، با

تأکید بر مفهوم عبادت و جایگاه ارزشمند آن، سعی بر توجه بخشی به قرآن خوانان بدین مهم داشته است. *صفوة التفاسیر* با پرهیز از یادکرد دیدگاه تخصیص بخش به مخاطبان آیه، بر آن است که غایت خلقت ثقلین، عبادت و پابندی به توحید و خودداری از لجاجت در دنیاپرستی است. (صابونی، ۱۴۲۱ ق، ج ۳، ص ۲۴۰)

التفسیر المنیر نیز هنگام تفسیر این آیه، نخست اجمالی از تعبیر «لِیَعْبُدُونَ» عرضه کرده و دو دیدگاه «امر به عبادت» و «معرفت» را از گذشتگان نقل نموده است. زحیلی (م ۱۴۳۶ ق) سپس در بیانی مختصر، با برقراری ارتباط میان آیه ۵۶ سوره ذاریات و آیه ۳۱ سوره توبه، مفروض دانستن خطاب عام آیه و پرهیز از درافتادن در شرح و بسط چگونگی تحقق افعال الهی و اشکالات وارد بر آن، عبارت ابن کثیر (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۷، ص ۳۹۶) را به عنوان دیدگاه برگزیده خود می آورد. (زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۲۷، ص ۴۶-۴۹)

۲. تفاسیر شیعه

نقطه اشتراک تفاسیر شیعه در دوران جدید را می توان جهت گیری هدایتی مخاطبان قرآن و متناسب سازی فهم قرآن برای خوانندگان عصر حاضر قلمداد کرد. مسأله ای که در شیوه بیان معضلات کلامی، از جمله مسائل مطرح شده در آیه ۵۶ سوره ذاریات نیز نمود یافته است. تفاسیر جدید شیعه درباره این آیه، برخی افزون بر اشاره به مسائل کلامی، موضوع عبادت و نقش آفرینی آن در سعادت دنیوی و اخروی قرآن باوران را هدف قرار داده و برخی با گذر از مسائل اعتقادی مورد اختلاف از همان آغاز، بحث را بر گوهر عبادت و آثار آن متمرکز ساخته اند. تفسیرهای *المیزان* (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۸، ص ۳۸۶-۳۸۸)، نمونه (مکارم، ۱۳۷۱ ش، ج ۲۲، ص ۳۸۴-۳۸۵)، *عاملی* (عاملی، ۱۳۶۰ ش، ج ۸، ص ۷۱-۷۶)، *انوار درخشان* (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱۵، ص ۴۷۹-۴۸۳)، *احسن الحدیث* (قرشی، ۱۳۷۵ ش، ج ۱۰، ص ۳۵۶-۳۶۰)، *مخزن العرفان* (امین اصفهانی، بی تا، ج ۱۲، ص ۳۳۴-۳۳۵)، *الفرقان* (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱۲، ص ۳۴۵-۳۴۹) و *من هدی القرآن* (مدرسی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۴، ص ۷۰-۷۵) را می توان در شمار دسته نخست جای داد که افزون بر یادکرد جایگاه عبادت در این آیه و ارتباط آن با تکلیف عبادت، به مسأله هدف از خلقت به صورت تطبیقی

و موضوعی در دیگر آیات قرآن نیز اشاره کرده‌اند. در سوی دیگر، از تفاسیر *حجّه التفاسیر* و *بلاغ الاکسیر* (بلاغی، ۱۳۸۶ ق، ج ۶، ص ۲۲۸)، *روان جاوید* (ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸ ق، ج ۵، ص ۷۰)، *کاشف* (مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۷، ص ۱۵۸)، *اثنا عشری* (شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳ ش، ج ۱۲، ص ۲۸۵)، *جامع* (بروجردی، ۱۳۶۶ ش، ج ۶، ص ۴۴۵)، *خسروی* (خسروانی، ۱۳۹۰ ق، ج ۸، ص ۹۷) *اطیب البیان* (طیب، ۱۳۶۹ ش، ج ۱۲، ص ۲۸۸)، *من وحی القرآن* (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ج ۲۱، ص ۲۲۴-۲۲۶) و *نور* (قرائتی، ۱۳۸۸ ش، ج ۹، ص ۲۶۷-۲۶۸) می‌توان یاد کرد که با تأکید بر عبادت، آن هم در معنایی فراخ‌تر از تکالیف شرعی، از تفصیل مسائل کلامی عبور کرده‌اند.

بررسی تطبیقی تفاسیر نوین فریقین

همسانی تلاش تفسیری مفسران فریقین در دوران نوین تفسیرنگاری، امری است که در مورد مطالعاتی آیه ۵۶ سوره ذاریات مشهود است. ایشان با وجود ارجاع و پیوست‌های علمی بیان‌گر آگاهی از مسائل مرتبط با اراده الهی از خلقت و بیان مخاطب آیه، از تفصیل و بسط این تفاوت‌ها پرهیز کرده‌اند. مفسران دوران جدید، با تمرکز بر جوهره عبادت و نقش آن بر سرنوشت جن و انس، رویکرد تربیتی-اخلاقی را بر تفصیل اعتقادی ترجیح داده‌اند. همچنین این تفاسیر با تبیین معنایی عام برای عبادت و پیوند آن با عبودیت، از یک‌سو، از درافتادن در بحث‌های نظری در چرایی خلقت و ارتباط آن با اراده خدا پرهیز کرده‌اند و از سوی دیگر، خوانندگان خود را به ضرورت استمرار عبادت و پابندی به آن در تمام عرصه‌های حیات توجه داده‌اند.

نتیجه

این نوشتار که برای بررسی تطبیقی دیدگاه مفسران فریقین در چگونگی تحقق هدف از خلقت در آیه ۵۶ سوره ذاریات نگاشته شده است، با بررسی و تحلیل محتوای تفاسیر فریقین، دریافت که تفاسیر یادشده در مسیر فهم و تفهیم این آیه، رویکرد دوگانه مخاطب‌سنجی را دنبال کرده و به بیان نکات قابل تأملی پرداخته‌اند. از این‌رو در فرجام تحقیق،

پس از تلخیص الگوی تفسیری تفاسیر فریقین در معناسنجی و تفسیر این آیه، به اقتضای نتیجه پژوهش، نقاط ضعف و قوت تفاسیر فریقین را با تمرکز بر آیه موردتحقیق عرضه می‌کنیم:

۱. مفسران دو تفسیر برای این آیه عرضه کرده‌اند: دیدگاه نخست، آیه را متعلق به مؤمنان اهل طاعت دانسته و دیدگاه دوم که بخش غالب آرای تفسیری را به خود اختصاص داده، با رویکردی عام، مخاطب آیه را تمامی جن و انس قلمداد کرده است. دیدگاهی که آیه را تنها به اهل ایمان از تقلین اختصاص داده و دیگر در تنگنای عدم امتثال برخی از نافرمانان قرار نگرفته اما دیدگاه تعمیم بخش، تلاش‌هایی را در جهت دفع اشکال عدم عبادت برخی از جن و انس و مسأله تحقق اراده خداوند نموده است.

۲. مهم‌ترین نقاط قوت تفاسیر فریقین در تفسیر آیه ۵۶ سوره ذاریات عبارتند از:

- دغدغه‌مندی مفسران فریقین در تبیین و دفع اشکال «عبادت و نافرمانی» در آیه موردبحث، مسأله‌ای است که موردنظر بیش‌تر مفسران فریقین، قرار گرفته است.
- مفسران فریقین در تحلیل معنای آیه و عرضه تفسیر، کوشش گسترده‌ای کرده و روش‌های متنوعی را دنبال نموده‌اند. برخی به ذکر ادله نقلی، عقلی و لغوی موافق و مخالف با دیدگاه تفسیری خود پرداخته و بعضی تنها به گزارش ادله موافق با تفسیر خود بسنده کرده‌اند.
- مفسران متقدم و متأخر شیعه، با وام‌داری از روایات تفسیری اهل‌بیت (ع) در تفسیر آیه، میان علت و حکمت خلقت فرق نهاده و با گام نهادن در راهی مشترک، بر تنگنای تعلیل هدف خلقت و تناسب آن با اراده الهی فائق آمده‌اند.

- غالب مفسران متأخر قرآن، به جای پرداخت به جزئیات نظری و اعتقادی درباره آیه، موضوع اهمیت آگاهی بندگان از تکلیف عبادت و دامنه گسترده اثرگذاری بر حیات دنیوی و اخروی را هدف قرار داده و در این مسیر معنایی فراگیر از مفهوم عبادت عرضه کرده و آن را فراخ‌تر از چهارچوب تکالیف عبادی شناخته‌شده دانسته‌اند. رویکردی به سبب جامع‌نگری و تأکید بر جنبه هدایت‌گری عام قرآنی، نه تنها رنگ و بوی مذهبی خاص را به خود نگرفته بلکه با گرایشی جهان‌شمول، سعی در تبیین و رساندن پیام قرآن دارد.

۳. محققان این اثر، دریافتند که کاستی‌هایی در رویکرد تفسیر مفسران فریقین به تفسیر آیه مورد نظر وجود دارد؛ کاستی‌هایی که گرچه به سبب شیوه تفسیری برگزیده توسط این مفسران، گاه قابل چشم‌پوشی است، در برخی موارد همچنان برجای خود ماندگار و برگزیده چگونگی تفسیر آنان تأثیرگذار بوده است؛ از جمله:

- بنیان حداکثری تفسیر آیه بر آرای تفسیری سلف با محوریت صحابه و تابعین در تقسیم دو گانه مخاطب عام و خاص؛

این کاستی که در تفاسیر اهل سنت بیش‌تر نمایان است، شاید در تفاسیر روایی مورد اغماض باشد اما در تفاسیر با رویکرد اجتهادی پذیرفتنی نیست. باید افزود که در میان تفاسیر متأثر نیز شیوه واحد و اعتمادپذیری در ترجیح یکی از دو رأی روایی در تفسیر آیه وجود ندارد. به گونه‌ای که برخی از مفسران یادشده، تنها به گزارش اقوال سلف در دوسویه خطاب عام و خاص پرداخته و با وجود قابل جمع نبودن این دو جانب متقابل، هیچ‌کدام را ترجیح نداده‌اند. برخی دیگر تنها بر طرف موافق با دیدگاه خویش متمایل شده و فقط به ذکر روایات همسو با آن پرداخته‌اند. دسته دیگر نیز با وجود گزارش تفصیلی تمامی اقوال، بدون بیان مرجحات تفسیری و حدیثی خود، به یک‌سو روی آورده و تفسیر خویش را سامان داده‌اند. - اشعری‌نگری در تفسیر آیه و در نظر نداشتن قول متفاوت، رویکرد غالب تفاسیر اهل سنت؛

تا حد بسیاری رایج و شاید خدشه‌ناپذیر باشد که مفسران اهل سنت، هنگام پردازش آیات اعتقادی قرآن، تنها بر اساس مبنای باور خویش اقدام به تفسیر کنند. آن‌طور که به گزارش دیدگاه شیعه نپردازند و یا این که تنها آن را مستند نقد خویش قرار دهند؛ اما رویکرد همه‌جانبه در نقد دیدگاه ناهمگون و برآمده از مکتب تفسیری نزدیک به ایشان که همان جریان اعتزال است، امری قابل توجه در تفسیر آیه ۵۶ سوره ذاریات است که نمونه‌یابی این امر در دیگر آیات قرآن، با محوریت آیات اعتقادی خود می‌تواند سرآغاز پژوهش‌های مستقل باشد.

- باوجود تکرار فراوان روایات درباره مفهوم ولایت و تأثیر آن بر تفسیر قرآن در منابع تفسیری شیعی، همچنان مسأله عرضه الگو و طرحی فراگیر که به صورت منسجم و کارا در تفسیر قرآن استفاده شود، پابرجاست. مسأله‌ای که به پیوست تفسیر روایی شیعه به دیدگاه مخاطب خاص، در آیه ۵۶ سوره ذاریات و آیات دیگر قرآن منجر شده که بر اساس همین الگو تفسیر گشته و با موضوع هدایت عام در قرآن در تضادی آشکار است.

- ضعف مشترک تفاسیر فریقین در تفسیر آیه مورد بحث، در نظر نداشتن مفهوم قرآنی واژه عبادت در گفتمان قرآن است؛ آن‌چنان‌که در رویکرد خاص‌گزين مخاطب، گویا عبادت، معادلی برای فرمان‌پذیری و نافرمانی در حوزه قوانین شرعی در نظر گرفته شده و در رویکرد عام‌گزين خطاب، عبادت در معنای لغوی خود به کار گرفته شده است.

- نبود نگاه جامع و فراگیر به تمامی آیات قرآن در عرصه هدف از خلقت که زمینه‌ساز تحلیل و تفسیری ناتمام می‌شود، کاستی دیگری است که در بیش‌تر تفاسیر فریقین مشهود است.

منابع

قرآن کریم.

- آلوسی، محمود (۱۴۱۵ ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن شهر آشوب، محمد (۱۳۶۹ ش)، متشابه القرآن و مختلفه، قم: بیدار.
- ابن عطیه، عبدالحق (۱۹۹۱ م)، المحرر الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز، قطر: رئاسة المحاکم الشرعیة.
- ابن کثیر، اسماعیل (۱۴۱۹ ق)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن المنیر، احمد (۱۴۰۷ ق)، الانتصاف، بیروت: دارالکتاب العربی.
- ابوحیان، محمد (۱۴۲۰ ق)، البحر المحیط فی التفسیر، بیروت: دارالفکر.
- ابوالسعود، محمد (۱۹۸۳ م)، ارشاد العقل السلیم الی مزیای القرآن الکریم، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابوالفتح رازی، حسین (۱۴۰۸ ق)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: آستان قدس رضوی.
- اسماعیل، محمد بن بکر (۱۴۱۱ ق)، ابن جریر الطبری و منهجه فی التفسیر، القاهرة: دارالمنار للطبع و النشر و التوزیع.
- امین اصفهانی، نصرت بیگم (بی تا)، مخزن العرفان، بی جا.
- ایازی، محمدعلی (۱۴۱۴ ق)، المفسرون حیاتهم و منهجهم، تهران: وزارة الثقافة و الارشاد اسلامي، مؤسسه الطباعة و النشر.
- باقلانی، ابوبکر (۱۴۱۳ ق)، الانصاف فیما یجب اعتقاده و لا یجوز الجهل به، القاهرة: مكتبة الخانجي.
- بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۵ ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه البعثة.
- بروجردی، محمدابراهیم (۱۳۶۶ ش)، تفسیر جامع، تهران: کتابخانه صدر.
- بغوی، حسین (۲۰۰۰ م)، معالم التنزیل، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر (۱۹۹۵ م)، نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- بلاغی، عبد الحجة (۱۳۸۶ ق)، حجة التفاسیر و بلاغ الاکسیر، قم: حکمت.
- بیضاوی، عبدالله (۱۴۱۸ ق)، انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثقفی تهرانی، محمد (۱۳۹۸ ق)، روان جاوید در تفسیر قرآن مجید، تهران: برهان.
- جرجانی، حسین (۱۳۷۸ ق)، جلاء الأذهان و جلاء الأحران (تفسیر گازر)، تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی همدانی، محمد (۱۴۰۴ ق)، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تهران: لطفی.
- حویزی، عبد علی (۱۴۱۵ ق)، تفسیر نور الثقلین، قم: اسماعیلیان.
- خالدی، صلاح (۲۰۰۸ م)، تعریف الدارسین بمناهج المفسرین، دمشق: دارالقلم.
- درویش، محیی الدین (۱۴۱۵ ق)، اعراب القرآن و بیانه، دمشق: دار الارشاد للشئون الجامعیة.
- ذهبی، محمدحسین (۱۳۹۶ ق)، التفسیر و المفسرون، قاهره: دارالکتب الحدیث.
- رازی، محمد بن عمر (۱۹۸۵ م)، مفاتیح الغیب، بیروت: دارالفکر.
- الزحیلی، وهبة بن مصطفى (۱۴۱۸ ق)، التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج، دمشق: دارالفکر.
- زرقانی، محمد عبدالعظیم (۱۹۴۳ م)، مناهل العرفان فی علوم القرآن، قاهره: دار احیاء التراث العربی.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتاب العربی.
- سید مرتضی (علم الهدی)، علی بن الحسین (۱۴۳۱ ق)، نفائس التأویل، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳ ش)، تفسیر اثنا عشری، قم: میقات.
- شرینی، محمد (۱۲۸۵ ق)، السراج المنیر، قاهره: مطبعة بولاق.
- شهرستانی، محمد (۱۴۲۵ ق)، نهاية الاقدام فی علم الکلام، بیروت: دارالکتب العلمیة.

- صابونی، محمدعلی (۱۴۲۱ ق)، صفوة التفاسیر، بیروت: دارالفکر.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ ق)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم: فرهنگ اسلامی.
- صفار، سالم (۱۴۲۰ ق)، نقد منهج التفسیر و المفسرین، بیروت: دارالهادی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصرخسرو.
- طبری، محمد بن جریر (۱۹۹۹ م)، جامع البیان فی تأویل القرآن، بیروت: دارالفکر.
- طنطاوی، محمد (۱۹۹۸ م)، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. قاهره: دار نهضة مصر للطباعة و النشر و التوزیع.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طیب، سید عبدالحسین (۱۳۶۹ ش)، اطبیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: اسلام.
- عاملی، ابراهیم (۱۳۶۰ ش)، تفسیر عاملی، تهران: کتابفروشی صدوق.
- عباس، فضل حسن (۲۰۰۷ م)، المفسرون مدارسهم و مناهجهم، عمان: دارالنفاثس.
- عزیزان، میثم و محمدعلی تجرئی (۱۳۹۹ ش)، «بازشناسی اصلاح روش تفسیر»، دو فصلنامه علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی مشهد: ش ۱۰۴، ص ۱۸۵-۲۰۶.
- علوی مهر، حسین (۱۳۸۱ ش)، روش ها و گرایش های تفسیری، قم: اسوه.
- فضل الله، محمدحسین (۱۴۱۹ ق)، من وحی القرآن، بیروت: دارالملاک.
- فیض کاشانی، مولی محسن (۱۴۱۵ ق)، الصافی، تهران: مکتبه الصدر.
- قاسمی، جمال الدین (۱۴۱۸ ق)، محاسن التأویل، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قزائنی، محسن (۱۳۸۸ ش)، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن.
- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۵ ش)، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت.
- قرطبی، محمد (۱۴۲۳ ق)، الجامع لاحکام القرآن، ریاض: دار عالم الکتب.
- القشیری، عبدالکریم بن هوازن (۲۰۰۰ م)، لطائف الاشارات، قاهره: الهیئة المصرية العامة للكتاب.
- قطب، سید (۱۴۱۲ ق)، فی ظلال القرآن. بیروت/قاهره: دارالشروق.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ ش)، تفسیر القمی، قم: دارالکتب.
- قمی مشهدی، محمد (۱۳۶۸ ش)، تفسیر کنزالدقائق و بحرالغرائب، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- کاشانی، فتح الله (۱۳۳۶ ش)، منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ ق)، من هدی القرآن، تهران: دار محیی الحسین.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۱۸ ق)، التفسیر و المفسرون، مشهد: دانشگاه اسلامی رضوی.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ ق)، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتب الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ ش)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیة.

References

Holy Quran

- Abbas, F. (2007). *Al-Mufasssiroon, madarisuhum wa minhajuhum*. Oman: Dar al-Nafaais. [In Arabic].
- Abu al-Suood, M. (1983). *Irshad al-'aql al-salim ila mazaya al-Quran al-karim*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

- Abu Hayyan, M. (1420 AH/1999). *Al-Bahr al-muhit fi al-tafsir*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Abul Futuh Razi, H. (1408 AH/1988). *Rowd al-jinan war ruh al-jinan fi tafsir al-Quran*. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Arabic].
- Alavi Mehr, H. (1381 SH/2002). *Ravish-ha va gerayesh-ha-yi tafsiri*. Qom: Usweh. [In Persian].
- Al-Qushayri, A. K. (2000). *Lata'if al-ishaaraat*. Cairo: al-Heiat al-Misriyyah al-Aamah li-l Kitab. [In Arabic].
- Alusi, M. (1415 AH/1995). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Quran al-'azim*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Al-Zuhayli, W. (1418 AH/1997). *Al-Tafsir al-munir fi al-'aqidah wa al-shar'iah wa al-minhaj*. Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ameli, I. (1360 SH/1981). *Tafsir 'Ameli*. Tehran: Saduq Bookshop. [In Arabic].
- Amin Isfahani, N.B. (n.d.). *Makhzan al-Irfan*. N.P. [In Persian].
- Ayazi, M. A. (1414 AH/1994). *Al-Mufasssiroon: hayatuhum wa minhajuhum*. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance, Printing and Publication Institute. [In Arabic].
- Azizan, M., & Tajari, M. A. (2020). Redefining the term "method of interpretation." *Journal of Quran and Hadith Sciences*, 104, 185-206. [In Persian].
- Baghwi, H. (2000). *Ma'alim al-tanzil*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Bahrani, H. (1415 AH/1995). *Al-Burhan fi tafsir al-Quran*. Qom: Bethat Institute. [In Arabic].
- Balaghi, A. H. (1386 SH/2007). *Hujjat al-tafasir wa balagh al-ikseer*. Qom: Hekmat. [In Arabic].
- Baqaei, I. (1995). *Nazm al-durar fi tanasub al-aayaat wa al-suwar*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Baqellani, A.B. (1413 AH/1993). *Al-Insaf fi ma yajib i'tiqadahu wa la yajuz al-jahlu bih*. Cairo: Maktabat al-Khanji. [In Arabic].
- Beydawi, A. (1418 AH/1997). *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Burujerdi, M. I. (1366 SH/1987). *Tafsir Jami'*. Tehran: Sadr Library. [In Persian].
- Darwish, M. D. (1415 AH/1995). *I'rab al-Quran wa bayanah*. Damascus: Dar al-Irshad li-l Shuoon al-Jamieyyah. [In Arabic].
- Fadlallah, M. H. (1419 AH/1998). *Min Wahy al-Quran*. Beirut: Dar al-Malak. [In Arabic].
- Fayd Kashani, M. (1415 AH/1995). *Al-Safi*. Tehran: Maktabat al-Sadr. [In Arabic].
- Hoseini Hamedani, M. (1404 AH/1984). *Anwar-i darekhshan dar tafsir-i Quran*. Tehran: Lotfi. [In Persian].
- Huwayzi, A. A. (1415 AH/1995). *Tafsir Nur al-Thaqalyn*. Qom: Ismailian. [In Arabic].
- Ibn al-Munir, A. (1407 AH/1987). *Al-Intisaf*. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Atiyyah, A. H. (1991). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-kitab al-'aziz*. Qatar: al-Riasah al-Mahakim al-Sharieyyah. [In Arabic].
- Ibn Kathir, I. (1419 AH/1998). *Tafsir al-Quran al-'azim*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Shahr Ashoub, M. (1369 SH/1991). *Mutashabah al-Quran wa mukhtalifah*. Qom: Bidar. [In Arabic].

- Ismaeel, M. (1411 AH/1991). *Ibn Jarir al-Tabari wa minhajahu fi al-tafsir*. Cairo: Dar al-Manar Printing, Publication and Distribution. [In Arabic].
- Jorjani, H. (1378 AH/1999). *Jala'ul azhan wa jala'ul al-ahzan (Tafsir Gazir)*. Tehran: University of Tehran. [In Arabic].
- Kashani, F. (1336 SH/1957). *Minhaj al-sadiqeen fi ilzam al-mukhalifin*. Tehran: Tehran: Islamiyyah Bookship. [In Arabic].
- Khalidi, S. (2008). *Ta'rif al-daarisin bi minhaj al-mufasssireen*. Damascus: Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1371 SH/1993). *Tafsir Namunah*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Marefat, M. H. (1418 AH/1997). *Al-Tafsir wa al-mufasssiroon*. Mashhad: Razavi Islamic University. [In Arabic].
- Modarresi, M. T. (1419 AH/1998). *Min huda al-Quran*. Tehran: Dar Mibbi al-Husayn. [In Arabic].
- Moghnieh, M. J. (1424 AH/2003). *Al-Tafsir al-kashif*. Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic].
- Murtada, A. (Alam al-Huda). (1431 AH/2010). *Nafa'is al-ta'wil*. Beirut: Muassasat al-Aalami Press. [In Arabic].
- Qaraati, M. (1388 SH/2009). *Tafsir-i Nur*. Tehran: Markaz-i Farhangi-yi Dars-ha-yi az Quran. [In Persian].
- Qarashi, A. A. (1375 SH/1996). *Tafsir Ahsan al-hadith*. Tehran: Bethat Foundation. [In Persian].
- Qasemi, J. D. (1418 AH/1997). *Mahasin al-ta'wil*. Beirut: S=Dar al-Kutub al-ilmiyyah. [In Arabic].
- Qommi Mashhadi, M. (1368 SH/1990). *Tafsir Kanz al-daqa'iq wa bahr al-ghara'ib*. Tehran: Sazman-i Chap va Intisharat. [In Arabic].